

УДК 94 (477) "1917/1920" - 058.237:001

Давидова Н.В., Національний університет "Києво-Могилянська академія"

Давидова Наталя Вікторівна (1979 р.н.). У 2001 р. закінчила Миколаївський державний педагогічний університет, факультет української філології. Аспірантка Національного університету "Києво-Могилянська академія". Тема кандидатської дисертації – "Наукова інтелігенція України у впровадженні української мови в навчальні установи та державні заклади України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (до 1920 р.)".

Боротьба наукової інтелігенції за впровадження української мови в державні установи в 1917-1920 рр.

Автор статті аналізує введення української мови в державні установи в 1917-1920 рр. Відзначається роль науковців в українізації діловодства.

The writer of the article analyses the introduction of Ukrainian language into the state institutions. It is marked the role of the scientists in ukrainization of the paperwork.

Діловодство є однією з головних ознак державності. Актуальність вивчення проблеми посилюється тим, що дослідження проблеми дозволить зрозуміти процес становлення української державності в контексті інтелектуального розвитку суспільства, простежити впровадження української мови на початку ХХ ст. та оцінити значення національної діяльності науковців.

Актуальність та значення теми виходить з недостатньої розробки її в науковій літературі, тому ми ставимо наступні завдання: проаналізувати причини активізації процесу впровадження української мови в державні установи; виявити особливості українізації діловодства в 1917-1920 рр.; відмітити роль науковців в українізації державних закладів.

Дослідженню історії української мови присвячені монографії Ю. Шевельова [1], І. Огієнка [2], які торкаються деяких питань впровадження української мови в державні установи, але вони мають філологічне спрямування та не висвітлюють роль наукової інтелігенції в зазначених процесах. Не розглядають цю проблему у всій повній сучасні дослідники національно-визвольного руху в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст., зосереджуючи свою увагу на українізації освітньої ниви.

Як відомо, українську мову перестали вживати у судах та адміністративних установах України з кінця ХVІІІ ст. [3]. Російська імперія проводила русифікаторську політику в усіх сферах

життя і, в першу чергу, в державних установах. Крім законодавчого, царський уряд використовував і матеріальні фактори для денационалізації державного апарату. Царським урядом 21 листопада 1869 р. та 13 червня 1886 р. були затверджені правила про процентну надбавку до заробітної плати чиновників російського походження, які були на службі в Південно-Західних губерніях [4]. Остаточно вона була скасована Центральною Радою лише в січні 1918 р.

Після Лютневої революції 1917 р. українська мова була оголошена державною. Роками виключена з багатьох сфер життя, вона потребувала стандартизації й, до певної міри, штучного заповнення прогалів.

Історичні події першого року революції не вплинули на вжиток, статус і внутрішній розвиток української мови так сильно, як можна було б сподіватись. На думку Ю. Шевельова це пояснюється не лише коротким проміжком часу, але й тим фактом, що мова не реагує на політичні чи соціальні зрушення одразу [5]. Але, все ж таки, слід зазначити, що статус української мови за 1917-1920 рр. в державних установах змінився значним чином, порівняно з попередніми десятиріччями. Українська мова стала мовою адміністрації, війська, міжнародних відносин тощо.

У 1917 р. на різних рівнях державного апарату використання української мови було різним: сільська і центральна адміністрація вживали українську, а міська – дуже часто російську [6].

Найважливішою проблемою у впровадженні української мови в державні заклади була відсутність ділового стилю, термінології, абстрактної лексики та ін. Вагомий внесок у розвиток ділової української мови зробило створене у квітні Товариство українських правників (юристів). Після Всеукраїнського з'їзду, проведеного у червні, розпочалася робота над українізацією юриспруденції: розробка юридичної термінології, переклад і видання українською мовою всіх діючих законодавчих актів.

З 1918 р. почали працювати різні правничі термінологічні комісії, які існували за часів Центральної Ради та Гетьманату. Того ж року Українське правниче товариство в Києві випускає “Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства”. Але через те, що видання мало недостатній науковий рівень розробки, воно не задовольняло правничих потреб. І, нарешті, цією справою починає займатися Українська Академія наук у Києві. Її соціально-економічний відділ 27 лютого 1919 р. ухвалив заснувати “Правничу термінологічну комісію”, і з цієї дати починається діяльність по складанню правничого словника. Очоловав комісію академік О.І. Левицький, до її складу входили А. Кримський, Б. Кістяківський, М. Радченко, О. Хруцький, П. Стебницький, В. Ачкасов і О. Бутовський.

Правнича комісія не встигла закінчити роботу за часів незалежності. Основний матеріал для правничого словника був зібраний тільки у 1922 р. Комісія закінчила працю лише 13 червня 1924 р. Підготований словник комісія передала на остаточну філологічну редакцію академікові А. Кримському. Свою працю “Російсько-український словник правничої мови” Комісія випустила в світ у 1926 р., але з припиненням політики українізації цей словник був заборонений [7].

Отже, поступова українізація державного апарату почалася в часи Центральної Ради. Після встановлення Гетьманату мовна політика не змінилася. У відповідності до декларації гетьмана, прем'єр-міністр Ф. Лизогуб заявив, що українську мову лишають державною, але російську теж можна вживати, бо багато хто не володіє українською (хоча державні урядовці зобов'язані були опанувати українську) [8]. Серед заходів урядів Центральної Ради та Гетьманату, які сприяли українізації державних установ, можна назвати телеграму міністерства народної освіти Української держави до управління попечителів Київського учбового округу про заповнення атестатів українською мовою та мовою навчання (травень 1918 р.) [9], наказ міністра шляхів від 6 березня 1918 р. про заміну всіх надписів на вивісках, написаних російською мовою на українській мові [10], наказ народного міністерства шляхів від 1 квітня 1918 р. про вивчення службовцями міністерства української мови і звернення на

це уваги при призначенні на більш високі посади [11]. Треба відзначити розпорядження міністерства внутрішніх справ міським самоврядуванням, губернським, повітовим і волосним народним управам України про написання всіх вивісок на народних управах, лікарнях, школах, майстернях, назвах вулиць українською мовою [12].

Однак не всі державні урядовці виконували розпорядження і вживали у діловому листуванні українську мову. 9 липня 1918 р. державний секретар розіслав за наказом міністра циркуляр по всіх департаментах міністерства народної освіти, в якому зазначалося: “Із урядових актів видно, що державною мовою в Українській державі визнається мова українська, однак із тих паперів, що надходять до державної канцелярії виявляється, що не всі міністерства дотримуються державної мови в листуванні, примушуючи цим державну канцелярію написані так службові папери перекладати українською мовою. З огляду на це, ласкаво прошу міністерство народної освіти не відмовлятися вживати в листуванні з державною канцелярією виключно української мови як державної” [13]. Українізація діловодства зустрічала опір чиновників, які не знали або не хотіли користуватись українською мовою. Однією з об'єктивних причин цього був слабкий рівень розвитку ділової мови, усталеної термінології, відсутність україномовних бланків. З цими проблемами стикалися службовці всіх урядів: від Центральної Ради до радянської влади.

Важливим етапом впровадження української мови в діловодство державних установ було створення усталеної термінології. Ю. Шевельов пише про дві тенденції створення ділової термінології: романтизм історичний і романтизм етнографічний. Представники історичного романтизму прагнули відновити терміни козацької держави XVII ст., що найяскравіше виявлялося в сферах державного апарату, війська і т.п.

Історичний романтизм не дуже підходив для формування ділової мови, тому було висунуто ідею про застосування романтизму етнографічного. Головна думка полягала в тому, що основна термінологія мала бути сформована на базі діалектних словникових запасів, а для відсутніх у народній мові понять треба поступово надавати нового значення відомим словам або творити нові терміни на базі поширених в сільській мові морфем. Одним з тих, хто дотримувався такої позиції був О. Яната, коли він запропонував у 1917 р. розгорнути широке збирання в народі матеріалів для формування термінології різних галузей науки [14].

О. Янаті заперечував М. Грушевський на сторінках тижневика “Промінь”. Позиція Грушевського полягала в тому, що обставини не дають змоги проводити таку довготривалу роботу, тобто це практично означало, що термінологія мала складатися з елементів народних

(зафіксованих у наявних словниках), з елементів, які вживаються в Галичині, а також запозичень з інших мов (західноєвропейських та російської) [15].

У серпні 1918 р. зібранням ради природничої секції УНТ було утворено комісію, яка ставила на меті розробку матеріалів з української термінології природничих наук і словників українською мовою, широке співробітництво і координацію з НТШ. Головою було обрано професора П.А. Тутківського. Серед активних діячів комісії – О. Яната, В. Різниченко, Х. Осмак, І. Щоголів, О. Курило, М. Данилевський. Невдовзі було ухвалено заснувати видання комісії – “Матеріали до української природничої термінології і номенклатури” [16]. Наслідком праці комісії стала підготовка словників з різних галузей природознавства.

17 жовтня 1918 р. міністерство народної освіти замовило термінологічній комісії видання словників фізичних термінів та ботанічної і зоологічної номенклатури. На видання словників міністерство народної освіти виділяє 30000 крб. [17].

27 листопада термінологічна комісія звітувала про друкування українських словників природничих термінів (словники фізичної термінології, ботанічної та ентомологічної номенклатури) і попросила про матеріальну допомогу у розмірі 40000 крб. для видання другого тому “Матеріалів до української природничої термінології” [18]. Справа з асигнування грошей затягнулася, але завдяки діям міністра П. Холодного, який провів асигнування 42000 крб. за окремим законопроектом, міністерство освіти почало видавати на розроблення природничої термінології по 5000 крб., що дало можливість запросити до праці потрібних фахівців [19].

Взагалі, для роботи термінологічної комісії склалися вкрай несприятливі матеріальні умови для плідної праці, про що свідчать листи до міністерства освіти [20].

Питанням впровадження української мови в державному апараті займалася й Директорія. 1 січня 1919 р. було затверджено закон про державну мову в УНР, за яким українська мова стала обов'язковою для вжитку в усіх урядових і громадських установах.

В часи Директорії було організовано комісію при відділі пластичних мистецтв при міністерстві народної освіти для вироблення українського національного шрифту у складі професорів Університету Св. Володимира Г.Г. Павлуцького, зав. Центральним архівом І.М. Каманіна, художників-спеціалістів [21].

Статус української мови в державних установах змінився під час радянської влади. Радянське законодавство не накладало на неї заборони. В конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки, ухваленій 10 березня 1919 р. Всеукраїнським з'їздом Рад і затвердже-

ній Центральним Виконавчим Комітетом 14 березня про мовне питання не згадується. Йдеться там лише про те, що будь-які національні привілеї чи національні утиски є неприпустимими [22].

Починаючи з весни 1919 р., видано низку декретів на користь української мови в державних установах: “У всіх державних установах та закладах українська мова мусить бути допущена нарівні з російською”, – говорилося у постанові ВУЦВК від 21 лютого 1920 р. У декреті РНК УСРР від 21 вересня зазначалося, що “українська мова мусить бути запроваджена як предмет у школах і повинна вживатися в державних закладах та установах”. 19 лютого 1921 р. Раднарком УСРР рекомендував “провадити навчання в школах українською мовою..., а також організувати курси української мови для службовців”; 3 березня 1921 р. П'ятий з'їзд Рад схвалив роботу народного комісаріату освіти, “спрямовану на усунення національної ворожнечі і на розвиток української мови як мови більшості трудящих мас України” [23].

13 березня 1922 р. введено в дію Кримінально-процесуальний кодекс, де в § 22 сказано, що легальні процеси “проводяться однією з двох державних мов, українською або російською” [24].

Сама кількість декретів та резолюцій майже однакового змісту вказує на те, що становище, по суті, не змінювалося, закони й постанови лишалися на папері, бо у більшості випадків використовувалася російська мова.

У зв'язку зі скасуванням панівного становища російської мови в УСРР склалася непевна ситуація з націоналізацією діловодства. 4 серпня 1919 р. Раднарком ухвалив: “Всі вивіски урядових та громадських установ повинні бути на двох мовах. Публікації, накази, звернення, декрети, а також штемпелі, заголовки, бланки, печатки та ін. повинні бути на двох мовах. Постанова повинна бути проведена у десятиденний строк” [25]. Народний комісар освіти О. Шумський в наказі № 48 від 11 серпня 1919 р. нагадав про вищезазначену постанову всім комісаріатам [26]. Радянська влада також розпорядилася продублювати російською та українською мовами всі об'яви та найменування відділів на дверях державних установ [27].

У зв'язку з двомовністю у службовців виникали непорозуміння. Ці проблеми відображені в доповіді завідуючого адміністративним підвідділом наркомату освіти, який звернувся до РНК УСРР: “В наказі від 1-го серпня цього року за № 48 зазначено, що належить писати на 2-х мовах папери, які підпадають під наступні категорії: “Публікації, накази, звернення, декрети”. У зв'язку з цим виникло питання, на якій мові (українській, російській) чи разом на двох мовах належить писати ті папери, які не можуть бути віднесені до згаданих категорій” [28]. На жаль, відповіді на це звернення у справі не було.

Також виникали проблеми стосовно термінології. Народний комісаріат шляхів 4 червня 1919 р. направило свого представника Тадея Секунду до наркома освіти з метою “увійти в порозуміння щодо справи складання термінології, потрібної народному комісаріату шляхів” [29].

Народний комісаріат освіти дав таку відповідь: “При народному комісаріаті існує тільки одна, а саме технічно-термінологічна комісія при підвідділі професійної освіти, завданням якої є скласти термінологію, потрібну для технічних підручників та для читання лекцій в технічних школах. Комісія ця, яка має обмежене завдання, не зможе абсолютно обслужити такої великої інституції як народний комісаріат шляхів, а могла би тільки надавати до вжитку народному комісаріату шляхів невеликий термінологічний матеріал, який є в розпорядженні комісії (зрештою, в більшості надрукований)” [30].

Стосовно офіційного правопису, то 20 лютого 1920 р. Всеукраїнська Академія Наук ухвалила до загального вжитку з невеликими доповненнями перший авторитетний правописний кодекс в Україні, т.зв. академічний. Народний комісаріат освіти затвердив його в 1921 р. для вжитку в Україні.

Незаперечним здобутком української мови, поруч з поширенням її в галузі урядових і громадських відносин, стала функціональна різноманітність. Так, у політичному житті, багатому на новостворені партії, українську мову вживали тепер куди частіше, ніж перед тим, у прилюдних дискусіях і полеміці. За 1917-1930 роки видано багато термінологічних словників, зокрема з правничої та адміністративної термінології. Це показник того, що вперше за двісті років бюрократична машина почала користуватися українською мовою.

Таким чином, аналізуючи мовну політику в державних установах, можна зазначити, що за часів визвольних змагань 1917-1920 рр. всі уряди проводили політику українізації. Назвати цей курс послідовним в повній мірі не можна, бо без розвиненої ділової мови її впровадження в державні установи має скоріше декларативний характер та відбувається на рівні мови спілкування.

Важливе значення мали термінологічні комісії, які були створені урядом Центральної Ради та продовжили роботу в часи Гетьманату, Директорії та радянської влади. Наукова інтелігенція України не стояла осторонь цієї проблеми. О. Яната, Є. Малик та інші фахівці сприяли науковою працею розробці термінології. Брав участь у цій роботі й М. Грушевський. П. Холодний багато зробив для існування цих комісій як урядовець. Г.Н. Павлуцький та І.М. Каманін плідно працювали в комісії по виробленню українського шрифту. Але матеріальні труднощі не сприяли плідній роботі комісій.

Вагомий внесок у розробку ділової мови зробило Товариство українських правників, яке розпочало роботу над словником юридичних термінів. Члени соціально-економічного відділу Академії наук О.І. Левицький, І.Ю. Черокавський, А. Кримський, Б. Кістяківський, М. Радченко, О. Хруцький, П. Стебницький, В. Ачкасов і О. Бутовський продовжили роботу над словником, який побачив світ у 1926 р.

1918-1920 рр. виявилися вирішальними для статусу української мови як мови діловодства. Радянська влада, прагнучи зміцнити свою соціальну опору, насамперед на селі, змушена була запровадити процес українізації, який був об'єктивно продовженням мовної політики національних урядів України доби визвольних змагань.

Література

1. Shevelov J. The Ukrainian language in the First Half of the 20th century (1900-1941). State and status. – Cambridge, Massachusetts, 1989. – 242 p. (укр. мовою. – Мюнхен, 1987. – 295 С.).
2. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М.С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с.
3. Shevelov J. Вказ. праця. – С. 11.
4. Дорошкевич О. Огляд життя середніх шкіл // ВУШ, 1917. – № 3-4. – С. 187-188.
5. Shevelov J. Вказ. праця. – С. 84-85.
6. Там само. – С. 90.
7. Огієнко Іван. Вказ. праця. – С. 334.
8. Shevelov J. Вказ. праця. – С. 92.
9. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАК), Ф. 707, оп. 313, спр. 1, арк. 238.
10. Там само, Ф. 692, оп. 1, спр. 6414, арк. 46, 63.
11. Там само, Ф. 692, оп. 1, спр. 924, арк. 44.
12. Там само, Ф. 707, оп. 311, спр. 2, арк. 241 зв.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 2201, оп. 1, спр. 84, арк. 23.
14. Shevelov J. Вказ. праця. – С. 100.
15. Там само.
16. ЦДАВОУ, ф. 2201, оп. 1, спр. 92, арк. 6.
17. Там само, арк. 1.
18. Там само, арк. 7.
19. Там само, арк. 8.
20. Там само, ф. 2201, оп. 1, спр. 92, арк. 8 зв.
21. Там само, ф. 2581, оп. 1, спр. 192, арк. 2.
22. Shevelov J. Вказ. праця. – С. 107.
23. Там само. – С. 108.
24. Там само. – С. 109.
25. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 1, спр. 41, арк. 50.
26. Там само, арк. 50.
27. Там само, арк. 3.
28. Там само, арк. 47.
29. Там само, спр. 318, арк. 7.
30. Там само, арк. 10.